

Judith Noorman
Robbert Jan van der Maal

HET UNIEKE
MEMORIEBOEK VAN
MARIA VAN NESSE
(1588-1650)

NIEUWE PERSPECTIEVEN
OP HUISHOUDELIJKE CONSUMPTIE

Amsterdam University Press

WERKEN UITGEGEVEN DOOR HET
KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP
VOOR GESLACHT- EN WAPENKUNDE
DEEL XXVIII

Afbeelding omslag: De kraag op het omslag is ontleend aan het portret van Maria's zus Adriana van Nesse, zie afb. 1.16.

Ontwerp omslag: Willemijn Somers
Ontwerp binnenwerk: Margreet van de Burgt

ISBN 978 94 6372 599 6
e-ISBN 978 90 4855 772 1
DOI 10.5117/9789463725996
NUR 681

© J. Noorman & R.J. van der Maal / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

INHOUD

VOORWOORD 7

INLEIDING 11

Een zelfstandige vrouw 12

Een unieke bron 14

Werkwijze en opzet 16

Dichtbij en persoonlijk 18

1 BIOGRAFIE: HET LEVEN VAN MARIA VAN NESSE IN HYPERDETAIL 20

Thuis in Alkmaar 21

Wat geschiedde 29

Sterk en capabel 43

'Vrinden' voor het leven 46

In Alkmaar staat een huis 57

2 HET MEMORIEBOEK: DOCUMENT VAN MARIA VAN NESSES LEVEN 70

Het object zelf 71

Het memorieboek als bron 77

Gebeurd en geschonken 81

Meer geschenken 87

Recepten 94

Medische recepten 99

Schoonmaaktips 102

Wat er niet in staat 103

3 HUISHOUDELIJKE CONSUMPTIE: VOOR NIETS GAAT DE ZON OP 110

Alle uitgaven: van aards naar hemels geluk 111

De goed bevoorrade keuken 116

Pronk en prullen: huisraad 123

Schilderijen 129

Gebedenboeken in zilver 148

Tot in de puntjes gekleed 152

In dienst bij Van Nesse 161

4 DE KERK: EEN LICHTEND VOORBEELD 168

Katholiek in Alkmaar 169

Een levende herinnering 177

Katholieke gebruiken 182

Maagd Maria 188

Mecenas Maria 194

CONCLUSIE – NIEUWE PERSPECTIEVEN 204

BIJLAGEN 210

NOTEN 224

BIBLIOGRAFIE 306

FOTOVERANTWOORDING 318

REGISTER 319

VOORWOORD

In 2019 kwam een belangrijke, nog niet gepubliceerde bron over de zeventiende-eeuwse Noordelijke Nederlanden boven water in een Belgisch familiearchief.¹ Het manuscript, dat met een paar simpele touwtjes bijeengehouden wordt, ziet er weinig opzienbarend uit, maar bevat een schat aan informatie over het dagelijks leven in de zeventiende eeuw. De ruim tweehonderd pagina's zijn gevuld met voornamelijk notities over huiselijke uitgaven, waaronder kunstaankopen, en zijn geschreven door een Alkmaarse vrouw: Maria van Nesse (1588-1650). Sinds de vondst van dit zogenoemde memorieboek bestudeerden wij, de auteurs van dit boek, samen het zeventiende-eeuwse manuscript en de wereld waarin de schrijfster leefde. In de aanloop naar de publicatie van dit boek vroegen diverse collega's en specialisten ons: 'Hoe hebben jullie deze nieuwe bron eigenlijk gevonden? En hoe is het memorieboek in België terecht gekomen?'² Die vragen komen voort uit terechte verwondering: de zeventiende eeuw is veelbeschreven, dus is de kans dat onderzoekers nieuwe, belangrijke bronnen ontdekken minimaal. Bovendien is dit document geschreven door een ongehuwde vrouw, en dat voegt een nieuwe stem toe aan een kleine groep goedgedocumenteerde personen die in de zeventiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden leefden.

Het antwoord op de meestgestelde vraag – hoe hebben jullie de bron gevonden? – is een beetje prozaïsch: het was een gelukkig toeval. Robbert Jan van der Maal kreeg het memorieboek van Maria van Nesse in handen toen zijn onderzoek naar de herkomst van een portret van Willem Bicker hem naar het Rijksarchief Mons bracht. Hij trof het daar aan in het archief van de familie De Clerque Wissocq de Sousberghe en beseftte direct dat het heel bijzonder is. De Alkmaarse bron is door vererving in België terechtgekomen. Maria liet haar spullen na aan haar zus Adriana, die getrouwd was met Jacob Nobel. Hun vijf kleinkinderen erfden hun vermogen, inclusief de familiepapieren, waaronder het memorieboek. In 1666, het overlijdensjaar van Jacob Nobel, waren de vier kleinzons nog niet meerderjarig; de enige kleindochter, Johanna Maria van der Burch, was net gehuwd met een edelman uit de Zuidelijke Nederlanden, Philibert de Clerque. Alle broers van Johanna Maria stierven ongehuwd en telkens werd zij met de overgebleven broers benoemd tot erfgenaam, totdat het gehele vermogen bij haar belandde. Ze vestigde zich

met haar man in Gent – daar belandden dus ook de paperassen die generaties lang door haar Hollandse familie waren bewaard. Na haar huwelijk verbleef ze vermoedelijk nog slechts sporadisch in de Noordelijke Nederlanden. Maria van Nesses ouderlijk huis, dat in de Alkmaarse Koorstraat stond, werd in 1717 door de erfgenamen van Johanna Maria van der Burch verkocht. Nakomelingen De Clerque bewoonden later het kasteel Virelles in Henegouwen, vanwaar het familiearchief rond 1976 overgebracht is naar het Rijksarchief van de provincie Henegouwen in Mons. Zo kwam Van Nesses memorieboek, als onderdeel van het familiearchief, in het Rijksarchief in Mons terecht. Daar werd het geïnventariseerd; het is echter nooit nader onderzocht en nooit onderwerp van een publicatie geweest.

Met ons boek is daar verandering in gekomen. Tijdens ons onderzoek en bij het schrijven hebben we met velen samengewerkt en hebben specialisten hun kennis met ons gedeeld. In de eerste plaats bedanken wij graag Marten Jan Bok, kunsthistoricus aan de Universiteit van Amsterdam, die ons bij elkaar bracht om samen aan dit boekproject te werken. Fortuinlijk was ook dat deze studie samenviel met de start van een NWO-onderzoeksproject over de rol van vrouwen op de kunstmarkt en in de huishoudelijke consumptie, en we bedanken de leden van het projectteam voor de stimulerende uitwisseling van ideeën.³ Vrijwel direct besloten we dat de zeldzame informatie die het memorieboek bevat volledig en zo snel en goed mogelijk ontsloten moest worden. Daarom legden we contact met de transcriptiegroep van Regionaal Archief Alkmaar, die onder leiding van archivaris Harry de Raad het hele manuscript razendsnel en zorgvuldig transcribeerde. Dankzij hen is de bron nu online toegankelijk en kunnen onderzoekers en geïnteresseerden het bestand digitaal doorzoeken. Zonder de hulp van de vrijwilligers, in het bijzonder de ‘bezemgroep’, had ons boek niet zo snel kunnen verschijnen. Heel hartelijk bedanken we daarom Irene Annegarn, Edda Bender, Ria Berger-van den Eng, Rob Bijpost, Lidy Frugte, Evert Frugte, Piet Kleverlaan, Joop Koelemij, Henk Visser, Janneke van Zanten, Lucas Zimmerman, Francis van Zon-Christoffels, en in het bijzonder Gery Baars, Emmy Reijngoud, Roos Simon, Vesna Smit en Tiny Toetenel, die controles en redactioneel werk verrichten. Harry de Raad en Frits van Yperen bedanken we voor de vlekkeloze organisatie.

Peter Akerboom hielp met het automatisch invoeren en structureren van getranscribeerde data. We zijn hem bijzonder dankbaar, omdat de berekeningen en visualisaties Van Nesses uitgavepatroon blootlegden (zie hoofdstuk 3, p. 112, 114).

Een groot deel van het onderzoek vond plaats in een periode waarin archieven, bibliotheken en musea vanwege het coronavirus gesloten of beperkt geopend waren. Mede daarom zijn we veel dank verschuldigd aan de medewerkers van Rijksarchief Mons en Rijksarchief Gent: zij verleenden niet alleen toegang tot het memorieboek, maar maakten ook hoogwaardige scans en gingen zelfs akkoord met een bruikleenaanvraag, zodat het origineel naar Alkmaar kon komen voor de laatste controles van de transcriptie. Dat laatste gebeurde in de aanloop naar een tentoonstelling over Maria van Nesse en haar

bijzondere manuscript in Stedelijk Museum Alkmaar (26 november 2022 – 19 maart 2023). Directeur Patrick van Mil, conservator Christi Klinkert, stagiaire Jasja de Groot en andere museummedewerkers zetten zich in voor Maria van Nesse, zoals ze dat eerder ook voor haar buurvrouw Maria Tesselschade Roemers Visscher hadden gedaan.⁴ Graag bedanken wij hen voor de prettige samenwerking én voor de interessante en feestelijke wijze waarop Maria van Nesse in haar thuisstad onder de aandacht is gebracht. Naast Rijksarchief Mons leenden ook andere bruikleengevers objecten uit aan de tentoonstelling: de Sint-Laurentiuskerk in Alkmaar, het Archeologisch Centrum gemeente Alkmaar, het Noord-Hollands Archief in Haarlem en het Rijksmuseum.⁵ Het Fries Museum stuurde een zilveren topstuk dat Van Nesse vast en zeker graag had gedragen. Wij zijn conservator Marlies Stoter bijzonder erkentelijk voor alle medewerking. Het Musée des Beaux-Arts in Valenciennes was bereid de portretten van Maria's zus Adriana en haar zwager Jacob Nobel naar Alkmaar te laten reizen voor de tentoonstelling en bood zelfs aan ze voor enkele jaren in bruikleen te geven – Stedelijk Museum Alkmaar greep deze kans natuurlijk direct aan. Hoewel er weinig objecten zijn overgeleverd die van Maria van Nesse zijn geweest, maakten de bruikleengevers het samen mogelijk om haar en haar wereld te schetsen.

Van Nesses huishoudelijke uitgaven weerspiegelen allerlei aspecten van het dagelijks leven: van schoonmaken tot boodschappen doen, van kleding laten maken tot sinterklaascadeautjes kopen, van feestvieren tot begraven. Daardoor raakte ons onderzoek aan een veelheid aan wetenschappelijke disciplines. Gelukkig konden we een beroep doen op diverse specialisten, waardoor ons onderzoek in kleine stroomversnellingen raakte. Voor het reconstrueren van het huis aan de Alkmaarse Langestraat waarin Van Nesse lang woonde, zijn we bijvoorbeeld dankbaar voor de hulp en suggesties van de Amsterdamse architectuur- en stadshistoricus Gabri van Tussenbroek, van archeoloog Peter Bitter en bouwhistoricus Carolien Roozendaal uit Alkmaar. Willem van den Berg van het Historisch Kadaster Alkmaar vervaardigde een overzicht van koopaktes en andere documenten betreffende Maria's huis. Honderden aantekeningen in het memorieboek gaan over (het laten maken van) kleding. Kunsthistoricus Marieke de Winkel en Bianca du Mortier, conservator Kostuums in het Rijksmuseum, hielpen ons met de zeventiende-eeuwse modebegrippen en de interpretatie van ingewikkelde passages over de kleding die Van Nesse liet maken. Bianca du Mortier las ook heel hoofdstuk 3, waarin de kleding aan bod komt, en gaf ons vele nuttige suggesties. Sanny de Zoete hielp met de aantekeningen over huishoudlinnen en liet prachtig zeventiende-eeuws damast zien dat Van Nesse ook had kunnen bezitten. Richard de Beer, conservator Oud-Katholiek Erfgoed van Museum Catharijneconvent, hielp ons met de passages over liturgisch textiel en illustreerde hoe de paramenten die Van Nesse maakte er ongeveer uit moeten hebben gezien. Archiefonderzoeker Margriet de Roever maakte ons wegwijs in de historische keuken en wist ons bijvoorbeeld alles te vertellen over het aanleggen van een wintervoorraad in de zeventiende eeuw. We bespraken Van Nesses geloof en de invulling van haar religieuze leven

met historicus Joke Spaans, die bovendien het hoofdstuk over de kerk in een vroeg stadium heeft gelezen en van nuttig commentaar heeft voorzien. Voor vragen over het katholicisme in de zeventiende eeuw mochten we altijd aankloppen bij Carolina Lenarduzzi en Esther Mulders. Bas Dudok van Heel stond ons gaandeweg met raad en daad ter zijde. Al deze deskundigen bedanken we graag hartelijk voor de inspirerende gesprekken die ze met ons voerden en de waardevolle achtergrondinformatie die ze ons gaven. Maar hoewel zij ons voor menige misvatting en verkeerde voorstellingen van zaken hebben behoed, zijn alleen wij, de auteurs, verantwoordelijk voor mogelijke fouten en misinterpretaties in dit boek.

Ten slotte zijn we dank verschuldigd aan Frans Grijzenhout, Marten Jan Bok en Christi Klinkert, die ons hele manuscript hebben gelezen en becommentarieerd. Hun betrokkenheid was een voortdurende steun en motivatie om het boek nóg beter te maken. Anja van Leusden, onze redacteur bij Amsterdam University Press, zorgde ervoor dat ons manuscript een boek werd en dat Van Nesse definitief uit de anonimiteit gebracht kon worden. Haar enthousiasme voor ons project en waardevolle suggesties waren bijzonder welkom in de laatste fase van ons schrijfproces. Graag bedanken we ook de belangrijkste sponsors van deze publicatie: Stichting De Nederlandse Leeuw, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), het De Gijselaar-Hintzenfonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en het Victoriefonds.⁶ Het fraaie binnenwerk van ons boek is ontworpen door Margreet van de Burgt en de zorgvuldige eindredactie was in handen van Erica van Rijsewijk. Ook Christine Lucassen bedanken wij hartelijk voor haar redactionele suggesties. Willemijn Somers ontwierp het prachtige omslag. Van Maria van Nesse is helaas geen portret overgeleverd, maar van haar zus Adriana wel. Adriana's kraag en kapje prijken nu op het omslag van dit boek. Wie een beter beeld van Maria wil hebben, zal dit boek of het memorieboek dat eraan ten grondslag ligt moeten lezen, en idealiter natuurlijk allebei.

INLEIDING

Op 2 september 1625 was de rogge op in het Alkmaarse huishouden van Maria van Nesse (1588-1650).¹ Er werd een nieuwe zak besteld en bakker Allefert Kornelissons kreeg de opdracht om de rogge te malen en er brood van te bakken.² De kosten bedroegen 56 gulden, 9 stuivers en 8 penningen. Enkele weken later besteedde de rijke Van Nesse een veel groter bedrag van 140 gulden aan twee landschappen, die ze kocht bij de Alkmaarse schilder Claes Jacobsz van der Heck. Zijn zoon kreeg een kroon (2 gulden) voor het bezorgen van de schilderijen. De kunstminnende Van Nesse gaf in diezelfde periode Zacharias Paulusz opdracht om een Laatste Avondmaal te schilderen en de portretten van haar ouders te kopiëren. Voor het materiaal en het werk betaalde ze de schilder 150 gulden. Rond dezelfde datum kocht ze ook twee voetstoven voor 6 stuivers en 4 penningen, liet ze nieuwe mouwen aan een kledingstuk zetten en betaalde ze haar bijdrage aan een buitenhuis dat ze met haar broer en zus deelde.³ Ook ontvingen haar dienstmeisjes een voorschot op hun loon, zodat Jannijttgen een rok die ze van haar baas had gekregen kon laten voeren. Deze ongekend gedetailleerde informatie over Van Nesses leven staat op slechts één van de circa tweehonderd pagina's uit haar memorieboek.

In 2019 werd dit unieke memorieboek ontdekt in een vestiging van het Belgische Rijksarchief in Mons. Dankzij haar aantekeningen is Maria van Nesse een van de best gedocumenteerde mensen uit de eerste helft van de Nederlandse zeventiende eeuw. Ze noteerde vrijwel al haar uitgaven, zowel grote als kleine, variërend van een donatie van 3000 gulden aan de kerk tot de 3 realen voor de geldzakken die ze kocht om dit grotere bedrag in te bewaren.⁴ Hoewel de meeste notities de betaling van producten en diensten beschrijven, was het memorieboek meer dan alleen een kasboek. Van Nesse beschreef ook belangrijke gebeurtenissen, noteerde recepten, huishoudtips en medische adviezen, en legde vast welke afspraken ze met haar dienstmeisjes maakte bij hun aanstelling. Samen maken al die details het dagelijks leven van deze vrouw niet alleen kenbaar, maar ook voelbaar. Dat het memorieboek ook nog eens is geschreven door een zelfstandig levende vrouw, maakt dit document helemaal bijzonder. Dankzij deze rijke bron kunnen we ons nu een levendig beeld vormen van de zeventiende eeuw gezien vanuit het oogpunt van een zelfstandige, ongehuwde vrouw. Die zienswijze levert nieuwe inzichten op in een aantal aspecten van

het zeventiende-eeuwse leven die in dit boek centraal staan: het dagelijks leven, de huishoudelijke consumptie en het functioneren van de katholieke kerk onder een dominant protestants regime.

EEN ZELFSTANDIGE VROUW

Het beeld van vrouwen in de Republiek zoals dat wordt gepresenteerd in de wetenschappelijke literatuur en in musea is deels gebaseerd op archiefdocumenten, waarin het handelen van vrouwen beperkt en vaak eenzijdig vanuit het perspectief van de man wordt beschreven.⁵ Pas in 1956 werden vrouwen in Nederland handelingsbekwaam voor de wet. Voor die tijd konden gehuwde vrouwen geen overeenkomst sluiten, zoals voor de aankoop van een huis of het openen van een bankrekening. Vrouwen hadden daarom de medewerking van een man – vader, echtgenoot of voogd – nodig bij de opstelling van een officieel document. Bij die documenten is het dan ook vaak onmogelijk om te bepalen of de vrouw in kwestie uit eigen beweging een beslissing of het initiatief had genomen, of dat haar mannelijke voogd dat had gedaan. Dat is problematisch, want als de individuele acties van vrouwen slecht zichtbaar zijn in de bronnen, kan dat de historisch onjuiste indruk wekken dat vrouwen niets deden, onbelangrijk waren of zelfs zijn. Een uitzondering op het principe dat vrouwen bevoogd moesten zijn, waren vrouwen die zonder man leefden, zoals weduwen en meerderjarige ongehuwde vrouwen. Zij konden en mochten wel zelfstandig rechtshandelingen verrichten.⁶ Van Nesse valt in die laatste categorie en was dus wettelijk handelingsbekwaam. Dat zien we terug in haar schrijven. Vrijwel iedere aantekening in haar memorieboek is een beschrijving van haar handelen. Veruit de meeste aantekeningen beginnen met ‘ick’, waarop een werkwoord volgt. Er is geen ontkomen aan: deze vrouw benutte haar recht om zelfstandig te handelen. Daarmee biedt het memorieboek een uniek kijkje in het leven van deze vrouw en haar daadkracht, en daarmee misschien ook in de sociale en economische positie van andere vrouwen, of misschien zelfs ‘de vrouw’ in de zeventiende eeuw.

In de jaren dat Van Nesse haar aantekeningen maakte, behoorde ze als ongehuwde vrouw tot de demografische groep van de ‘bejaerde dogters’.⁷ In zeventiende-eeuwse archiefbronnen werd deze term gebruikt voor ongehuwde vrouwen die meerderjarig waren. Bejaarde dochters kwamen in alle lagen van de samenleving voor: van de allerrijksten tot de allerarmsten, in de stad en op het platteland. Als oudste dochter uit een welvend gezin beschikte de alleenstaande Van Nesse na de dood van haar ouders zelfstandig over een aanzienlijk vermogen. In de zeventiende-eeuwse Republiek werden vrouwen op hun vijfentwintigste meerderjarig en dus handelingsbekwaam, mits ze ongehuwd waren.⁸ Toen Van Nesse in 1623 in het memorieboek begon te schrijven was ze die leeftijd al ruim gepasseerd; ze was in 1588 geboren. Juridisch gezien had de ongehuwde Van Nesse meer zeggenschap over haar bezittingen dan bijvoorbeeld haar gehuwde zuster

Adriana van Nesse, die van haar man, Jacob Nobel, afhankelijk was. Als bejaarde dochter kon Maria haar eigen beslissingen nemen en dat deed ze ook, zoals niet alleen uit haar aantekeningen, maar ook uit haar testament en bijbehorend codicil blijkt.⁹

In de periode dat Van Nesse in haar memorieboek schreef, woonde ze met haar personeel in de voorname Langestraat. Daar bestierde ze het huishouden naar eigen inzicht. In het boek *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* nuanceerde Els Kloek het beeld van de bazige, propere vrouw in de zeventiende-eeuwse Nederlanden, een stereotype dat grotendeels is gebaseerd op verslagen van buitenlanders.¹⁰ Van vrouwen werd destijds verwacht dat ze het huishouden bestierden, wat voor rijke huishoudens betekende dat de vrouw des huizes leidinggaf aan een klein bedrijf met meerdere werknemers, in vaste en tijdelijke dienst. Een vlekkeloos huishouden was belangrijk voor de status en het aanzien van het hele gezin en iets waarmee de heer des huizes sociaal en professioneel zijn voordeel kon doen. Recente studies hebben aangetoond dat vrouwen zich ook in de openbare ruimte begaven en bijdroegen aan de inkomsten van het gezin.¹¹ In hun rol van huisbestierder waren vrouwen belangrijke consumenten voor de economie en het winkellandschap.¹² Van weinig huishoudens in de Republiek is de consumptie zo uitgebreid omschreven als dat van Van Nesse. Ze noteerde niet alleen het ingekochte product of de dienst en het betaalde bedrag, maar ook de naam en woonplaats van de verkopers – zowel mannen als vrouwen, de oorsprong van het product en specifieke afspraken over geleverde diensten. Zo komt Alkmaar als markstad gedetailleerd in beeld en wordt duidelijk hoe een consument impact had op de winkeliers, verkopers en ambachtslieden, die minder zichtbaar zijn in andere archiefbronnen dan hun rijkere stadsgenoten.

Van Nesse schreef haar memorieboek in de zeventiende eeuw, een periode die ook wel is omschreven als een 'Gouden Eeuw'. Momenteel is er een discussie gaande over de bruikbaarheid van dat begrip.¹³ Voorstanders wijzen op de welvaart en handel, de geopolitieke dominantie van de Republiek en de ongekend hoge literaire en artistieke productie, terwijl tegenstanders de term beperkend vinden en van mening zijn dat die weinig recht doet aan de schaduwkanten van de geschiedenis, met name de slavernij, maar ook genderongelijkheid. Of Van Nesse later zou kunnen profiteren van de welvaart van die periode was in zekere zin al bij haar geboorte bepaald. Van huis uit was ze katholiek, waarmee ze tot een religieuze minderheid behoorde. Ze mocht haar geloof niet in het openbaar belijden en de mannen om haar heen – onder wie haar vader, zwager en broer – waren buitengesloten van bestuurlijke functies. Als vrouw was ze, zoals reeds beschreven, ondergeschikt aan de andere sekse. Ondanks haar beperkte vrijheid verkeerde Van Nesse in een relatieve luxepositie. Ze behoorde tot de allerrijksten van de zeventiende-eeuwse Republiek en was daarmee zonder meer bevoorrecht.¹⁴ Dat Van Nesse zeer vermogend was, hielp bij het verzachten van de nadelige gevolgen van haar geloof, sekse en ongehuwde staat. Overigens betekende haar rijkdom niet dat haar leven zorgeloos was. Tegen echte rampspoed was ook toen geen geld opgewassen. Het vroegtijdig overlijden van haar jongere broer en diens zoontje vijf weken later maakte ze van dichtbij mee. Het ver-

mogen dat haar broer naliet, voorkwam dat zijn vrouw en overgebleven kinderen na zijn dood nog een ramp te verwerken kregen. Als katholiek en als vrouw was Van Nesse wellicht achtergesteld, maar ze was ook zeer vermogend en behoorde daarmee tot een kleine groep mensen voor wie de zeventiende eeuw een ‘gouden’ periode zal zijn geweest.

EEN UNIEKE BRON

Veruit de meeste zeventiende-eeuwse egodocumenten, zoals dagboeken, autobiografieën en journalen, zijn door mannen geschreven.¹⁵ Het dagboek van Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664), stadhouder van Friesland, schetst bijvoorbeeld een helder beeld van hoe men aan het hof met elkaar omging en hoe de stadhouder zijn leven en verantwoordelijkheden heeft ervaren. Ook de werelden van de Haagse dichter en diplomaat Constantijn Huygens (1596-1687) en Amsterdamse regenten Joan Huydecoper junior (1625-1704) en Pieter de Graeff (1638-1707) komen dankzij hun geschriften tot leven. Sinds de jaren 1970 is er ruime aandacht voor autobiografische bronnen in de wetenschap, die zich bovendien allang niet alleen meer bezighoudt met de ‘daden der koningen’.¹⁶ Dankzij de vlucht van het onderzoek naar individuele getuigenissen zijn zowel onze kennis als onze inzichten in het gedrag, de omgang en levenswijze van allerlei mensen toegenomen. Juist daarom is het zo jammer dat er amper egodocumenten zijn geschreven door vrouwen. Zulke documenten zijn althans nauwelijks bewaard gebleven.

Handschriften waarin uitgaven, al dan niet huishoudelijk van aard, zijn opgenomen, vielen in het verleden soms binnen en soms buiten de definitie van egodocumenten en autobiografische geschriften.¹⁷ Een voorbeeld is het aantekenboek van de Friese, adellijke Andriese Lucia van Bronkhorst, dat door de eerdergenoemde Marlies Stoter is onderzocht.¹⁸ Het manuscript is een huishoudboek, maar ook een familieboek waarin Van Bronkhorst aantekeningen maakte over dood, doop, huwelijk en scholing. De bron, geschreven door een net als Van Nesse katholieke vrouw, maar Fries en van adel, is niet opgenomen in Rudolf Dekkers lijst van zeventiende-eeuwse, Noord-Nederlandse egodocumenten. Het huishoudboek van de Utrechtse patriciër Carel Martens overigens ook niet, hoewel hij ook aantekeningen van persoonlijke aard opnam. Net als Van Bronkhorst had Van Nesse meer aandacht voor huishoudelijke uitgaven dan voor aantekeningen van persoonlijke aard, zoals recepten, geschenken en gebeurtenissen. Deze hybride bronnen kunnen niet gedefinieerd worden als autobiografieën, zoals die van Elisabeth Strouven (1600-1661), maar ze bevatten wel degelijk autobiografische aantekeningen.¹⁹ Daarin verschilt het grotendeels ongepubliceerde rekeningboek van Wendela Bicker (1625-1668), de vrouw van Johan de Witt (1625-1672).²⁰ Tijdens haar huwelijk met de raadpensionaris noteerde Bicker aankopen en maakte ze rekensommen om de waarde van hun spullen (roerende goederen) bij te houden. In vergelijking met Bickers ‘rekeningboek’ behelst Van Nesses memorieboek een breder scala aan onderwerpen. In hoofdstuk 2 lichten we

toe waarom we het begrip ‘memorieboek’ hanteren en vergelijken we Van Nesses bron met andere egodocumenten uit de zeventiende eeuw.

Ook van Maria's vader, zus en nichtje zijn aantekeningenboeken bewaard gebleven. Die bevinden zich in hetzelfde familiearchief als dat van Maria. Maar zelfs in vergelijking met hun notities zijn die van Maria uniek vanwege de consistente wijze waarop ze alles jaar in jaar uit opschreef. Maria werkte zeer nauwkeurig en gedurende een lange periode – van 1623 tot 1646 – aan haar memorieboek, waardoor we haar leven en uitgaven gedurende een kwarteeuw kunnen volgen. Haar vader, Gijsbrecht van Nesse (1541-1611), hield een aantekeningenboekje bij waarin hij bijvoorbeeld zijn schilderijen, boeken en andere zaken opsomde.²¹ Zijn jongste dochter Adriana, de zus van Maria, hield een aantekeningenboek bij dat inhoudelijk vergelijkbaar is met dat van haar oudere zus, maar het is rommeliger en niet meer compleet.²² Ook Adriana's dochter Catharina had een aantekeningenboek, maar zij lijkt soms te zijn vergeten dat ze überhaupt voornemens was aantekeningen te maken. Af en toe werkte ze een lijstje uit, zoals van de geboortes en overlijdens binnen de familie, maar zelfs samen schetsen die op zich interessante opsommingen slechts een gefragmenteerd plaatje.²³ Vergeleken met haar vader, zus en nichtje werkte Maria nauwkeurig en lijken haar aantekeningen volledig, voor zover dat te controleren is. Om een voorbeeld van haar vermoedelijke volledigheid te geven: Van Nesse betaalde mee aan het recognitiegeld waarmee voorkomen werd dat de schout invallen deed in de kerk; van geen enkel jaar ontbreekt deze post in haar aantekeningenboek. Bij haar zus Adriana daarentegen komen de uitgaven incidenteel voor. Dankzij de mate van detail van haar aantekeningen, de diverse doelen die het memorieboek diende en de lange periode die het beslaat, is Maria's memorieboek als bron betrouwbaar en bruikbaar – een belangrijke toevoeging aan de Nederlandse geschiedenis. In dit boek richten we ons dan ook op haar en komen de andere memorieboeken alleen daar waar relevant ter sprake, en dan met name dat van Adriana.

Het memorieboek werpt nieuw licht op drie aspecten van het zeventiende-eeuwse leven: het dagelijks leven, huishoudelijke consumptie en het katholicisme. Het dagelijks leven zit verstopt in de details, maar samengenomen stellen die ons in staat om het leven van Van Nesse in ‘hyperdetail’ te beschrijven, zoals in hoofdstuk 1 gebeurt. Ten tweede passeert het hele zeventiende-eeuwse huishouden de revue: kleding, sieraden, eten en drinken, onderhoud aan het huis en de tuin, belasting, het salaris van de dienstmeisjes et cetera. Opmerkelijk zijn de circa zeventig schilderijen, twintig beelden, vijfentwintig prentjes die ze kocht in een periode waarin de Nederlandse kunstmarkt floreerde: het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Van geen enkele kunst koper in deze hoogtijdagen van de Nederlandse, beeldende kunsten zijn de kunstankopen structureel en zo uitgebreid vastgelegd. Daadwerkelijke aankopen van kunstwerken zijn sowieso slechts zelden en alleen incidenteel vastgelegd in contemporaine bronnen. Sociaaleconomisch onderzoek naar de kunstmarkt van de Republiek is noodgedwongen vooral gebaseerd op boedelinventarissen waarin kunstwerken voorkomen.²⁴ De bedragen in boedelinventarissen zijn altijd geschatte waarden, die belangrijk zijn, maar niet per se overeenkwamen

met wat er daadwerkelijk bij de aankoop werd betaald. Ook zeldzaam is de informatie die Van Nesse opschreef over de omstandigheden waaronder ze kunst kocht: bij de schilder zelf of op een markt, of er onderhandeld is en hoe het aankoopbedrag is opgesplitst in kosten voor arbeid, materiaal en bezorging.

Dan het katholicisme. Van alleenstaande vrouwen werd destijds naast kuisheid vroomheid verwacht, een levensdoel waaraan Van Nesse met verve invulling gaf. In de Republiek was de openbare uitoefening van de katholieke religie verboden sinds het vierde kwart van de zestiende eeuw. In Alkmaar namen gereformeerden de plek over van katholieken, zowel in het stadsbestuur als in de kerkgebouwen zoals de Sint-Laurenskerk aan het begin van Van Nesses straat. In het tweede kwart van de zeventiende eeuw – de periode die het memorieboek grofweg beslaat – waren Alkmaarse katholieken nog steeds gedwongen om hun geloof in de marge van de samenleving te belijden.²⁵ Ook al was er formeel nog vrijheid van geweten en was de gereformeerde kerk weliswaar de publieke kerk, maar geen staatskerk.²⁶ Ook Van Nesses leven werd mede bepaald door de Reformatie en de Beeldenstorm: haar vader vertrok na de verlate Beeldenstorm in Haarlem in 1578, waar hij schepen en burgemeester was geweest, en belandde niet veel later in Alkmaar, de meest katholieke stad in de provincie Holland.²⁷ Bij het vertrek uit Haarlem werd de memorietafel van zijn familie, geschilderd door Maarten van Heemskerck (1489-1574), die eerder uit de Sint Bavokerk naar zijn huis was gebracht om in betere tijden terug te plaatsen, meegenomen. Op haar eigen manier probeerde Maria de in het nauw gedreven katholieke kerk te helpen. Naast het spekken van de kas en het levensonderhoud van de pastoor, bekostigde ze de aankoop van een flink aantal liturgische objecten. Ze liet missen opdragen, kocht kaarsen en financierde het Heilig Bloedaltaar, waarover meer in hoofdstuk 4. Dat vrouwen als klopp of begijn een rol speelden in de overleving van de katholieke kerk gedurende de zeventiende eeuw was al bekend, maar dat een rijke, katholieke vrouw een rol als geestelijke maagd en weldoener kon combineren, en hoe ze dat deed, wordt concreet in haar schrijven.²⁸

WERKWIJZE EN OPZET

Vanwege het caleidoscopische, gedetailleerde beeld dat het memorieboek laat zien van het dagelijks leven in Alkmaar en de Republiek was het noodzakelijk om een interdisciplinaire werkwijze te adopteren. We begonnen met archiefonderzoek, met name in de het Rijksarchief in Mons en in Gent. Naast de memorieboeken van Maria, haar zus Adriana en hun vader bevat het familiearchief relevante documenten, zoals testamenten, huwelijksvoorwaarden, boedelinventarissen en inkomstenboeken. Deze bronnen zijn gebruikt om de biografie zo compleet mogelijk te maken. Onze belangrijkste archiefbron bleef natuurlijk Van Nesses memorieboek zelf. Onder leiding van Alkmaarse stadsarchivaris Harry de Raad, bijgestaan door Frits van Yperen, heeft een groep van twintig Alkmaarse vrijwilligers

het memorieboek kundig en zorgvuldig getranscribeerd en voorzien van een verklarende woordenlijst. Beide zijn gelijktijdig met het verschijnen van dit boek gepubliceerd op de website van Regionaal Archief Alkmaar met dank aan directeur Paul Post. Om de bron in context te plaatsen is gebruikgemaakt van historische, sociaaleconomische, kunst-historische en kostuumhistorische literatuur. Met archiefonderzoek als basis poot dit interdisciplinaire boek van dienst te zijn voor allerhande onderzoekers en specialisten.

Het onderzoek naar Van Nesses memorieboek kende ook uitdagingen. Ten eerste heeft Van Nesse weliswaar een schat aan (zeldzame) informatie opgeschreven, maar is het niet altijd duidelijk wat ze bedoelde. Er zijn soms te weinig woorden van onderscheidende betekenis om er een touw aan vast te kunnen knopen. Lastig is bovendien dat sommige woorden, zoals 'kas' en 'beelt' uiteenlopende betekenissen hadden. Het woord 'kas' kan bijvoorbeeld 'kast' of 'kist' betekenen, maar het kan ook verwijzen naar een 'oven' of een onderdeel van een altaarstuk.²⁹ De betekenis van het woord moet in die gevallen uit de context blijken. Eenieder die Van Nesses memorieboek als bron wil raadplegen en gebruiken zal dan ook goed moeten lezen en de secundaire literatuur moeten gebruiken om tot een juiste interpretatie te komen. Hierbij zal de verklarende woordenlijst, inclusief spellingsvarianten, zeker van pas komen. Zelf hebben wij naast de secundaire literatuur verschillende specialisten geraadpleegd, en wel op het gebied van de kunstgeschiedenis, architectuurgeschiedenis, lokale geschiedenis, archeologie, historische keuken, huishoudlinnen, vrouwelijke religieuzen en kostuumgeschiedenis.³⁰

Ten tweede is het onmogelijk gebleken om veel objecten uit Van Nesses huis te identificeren. Slechts enkele van haar bezittingen zijn overgeleverd, of ze worden momenteel niet als zodanig herkend. Dat is met name spijtig waar het de kunst en religieuze artefacten betreft. Misschien komt haar gehele kunstcollectie nog eens boven water, bijvoorbeeld in een Belgische of Franse privéverzameling (de nazaten van haar zus Adriana woonden in België). Misschien is alles verloren gegaan.³¹ Er is zelfs geen portret van Van Nesse bekend, dus zijn we vormgever Willemijn Somers van Studio Berry Slok extra dankbaar voor het mysterieuze beeld dat op het omslag van ons boek prijkt. De illustraties in dit boek laten dan ook niet haar eigendommen zien, maar hoe ze eruit kunnen hebben gezien. De uitgebreide en vaak beschrijvende onderschriften lichten toe waarom een bepaalde illustratie is gebruikt. Ten derde is het memorieboek onderdeel geweest van een grotere administratie die deels verloren is gegaan en wordt besproken aan het einde van hoofdstuk 2. In het memorieboek ontbreken bijvoorbeeld de jaren voor 1623 en na 1646 (Van Nesse overleed in 1650). Bovendien heeft Van Nesse brieven geschreven die niet zijn overgeleverd.³² Waar onzekerheden of lacunes bestaan, is dat aangegeven in de lopende tekst en wordt een beroep gedaan op secundaire literatuur, vergelijkbare casussen en primaire bronnen over andere huishoudens om de gaten in onze kennis op te vullen en een zo volledig mogelijk beeld te scheppen.

Dit boek is zo opgezet dat het mogelijk is om de hoofdstukken afzonderlijk te lezen. We vermoeden dat Van Nesses memorieboek een breed publiek zal aanspreken, dus

hebben we geprobeerd om de informatie zo toegankelijk mogelijk te maken. Per deelonderwerp hebben we relevante informatie uit het memorieboek verzameld in grafieken, tabellen en bijlagen, waarnaar we gaandeweg verwijzen. Het register vergemakkelijkt hopelijk de toegang tot ons boek en de bron die eraan ten grondslag ligt. Hoofdstuk 1 is een biografie van Maria van Nesse, waarin niet alleen haar levensloop, persoonlijkheid, de mensen om haar heen en haar huis worden beschreven, maar ook een beeld wordt geschetst van het dagelijks leven in de zeventiende eeuw, op basis van het memorieboek natuurlijk. In hoofdstuk 2 wordt eerst het begrip ‘memorieboek’ toegelicht en worden de fysieke kenmerken ervan beschreven, alsook de aantekeningen van persoonlijke aard, zoals nieuwswaardigheden, medische en huishoudelijke adviezen, recepten en unica (zoals het vinden van een klavertje vijf). Ten slotte komt ook de ruimere administratie waarvan het memorieboek deel uitmaakte aan bod. Hoofdstuk 3 gaat over Van Nesses uitgaven: voedingsmiddelen, huisraad (met speciale aandacht voor schilderijen en boeken), kleding en dienstmeisjes. Dat het zwaartepunt verschoof van het aardse en huishoudelijke naar het hemelse en katholieke baseren we onder andere op berekeningen van al haar uitgaven, die zijn samengevat in de grafieken 3.1 en 3.2.³³ Het boek culmineert dan ook in een hoofdstuk over de katholieke kerk in Alkmaar. Daarin beschrijven we hoe Van Nesses sociale positie haar in staat stelde om haar leven op geheel eigen wijze en steeds meer in dienst te stellen van de kerk. Het overkoepelende doel van dit boek is om een zo compleet en grondig mogelijk, maar algemeen beeld te scheppen van de inhoud van de bron, het leven van Maria van Nesse en de wereld om haar heen. Dat laat onverlet dat er nog vele gespecialiseerde vervolgstudies denkbaar zijn.

DICHTBIJ EN PERSOONLIJK

Maria van Nesses memorieboek brengt de zeventiende eeuw dichtbij, maakt het verhaal persoonlijk en de periode herkenbaar. De rijkdom aan nieuwe gegevens, gerelateerd aan een breed scala aan belangrijke, maatschappelijk aspecten van de zeventiende-eeuwse Republiek, is weergaloos. De zeventiende eeuw, die we dachten zo goed te kennen, komt nu nóg dichterbij – voor specialisten, maar ook voor een breed publiek. De herkenbaarheid van haar wereld schuilt in het onveranderlijke van de menselijke ervaring, in gewin en verlies, én in emotie. Zo is er het grote verdriet rondom het overlijden van jonge kinderen en klein geluk bij het kopen van sinterklaascadeautjes en het vinden van een klavertje vijf. Ook herkenbaar is de angst voor de dood en de broosheid van het leven, gevat in Van Nesses vele medische adviezen en pogingen om de pest te weren. Wij schreven dit boek tijdens de coronapandemie en kunnen ons daar alles bij voorstellen. Ook de vele contactmomenten met haar zus en lokale winkeliers zullen menig lezer bekend voorkomen, alsook haar omgang met anderen – zoals de ergernis die Van Nesse uitte over een brutale aap – en haar liefde voor mooi gemaakte voorwerpen. Net als nu bestonden

er hobby's in de zeventiende eeuw: Van Nesse was een bekwaam handwerkster, en vermaakte zich met speelkaarten en loterijen. Hedendaagse gelovigen herkennen wellicht de troost die alleen haar geloof kon bieden, vaak vermomd in rituelen en gewoontes, zoals bidden en lezen. De huishoudelijke klusjes zijn voor vrijwel iedereen herkenbaar, zoals de schijnbaar nimmer slinkende stapel was en het moeten laten repareren van de dakgoot. Op andere momenten voelt de zeventiende eeuw plotseling weer mijlenver weg, bijvoorbeeld als we het grote aantal bestellingen bij de zilver- en goudsmid Adriaen van Breen (ca. 1584-na 1646) zien. Maria en haar zwager besteedden er bedragen waarvoor iemand anders destijds een leven lang moest werken. Zo maakt de enorme rijkdom van Maria en haar naasten de afstand met de 'Gouden' eeuw plotseling weer voelbaar. Dat Van Nesses wereld zowel herkenbaar en dichtbij als vreemd en ver kan voelen, maakt het lezen van haar memorieboek des te spannender.

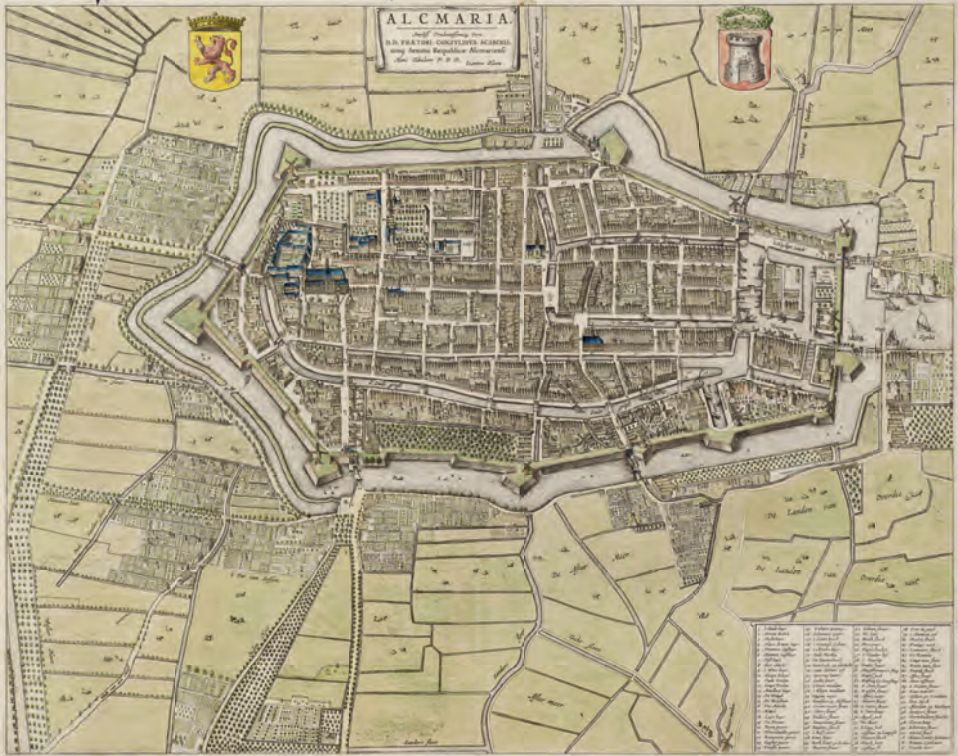
SPELLING PERSOONSNAMEN

In de spelling van haar naam volgen we Maria van Nesse zelf (over spelling, zie hoofdstuk 1, p. 32). Daar waar in dit boek een verkorting van de naam van 'Maria van Nesse' nodig is, wordt doorgaans haar achternaam gebruikt. Haar voornaam (zonder achternaam) wordt alleen gebruikt als het om Maria's jeugd gaat, en wanneer ze besproken wordt in familieverband, om verwarring met andere Van Nesses te voorkomen.

Andere persoonsnamen spellen we meestal zoals Van Nesse dat deed, zodat de lezer de personen gemakkelijk in haar memorieboek kan vinden.

HOOFDSTUK 1

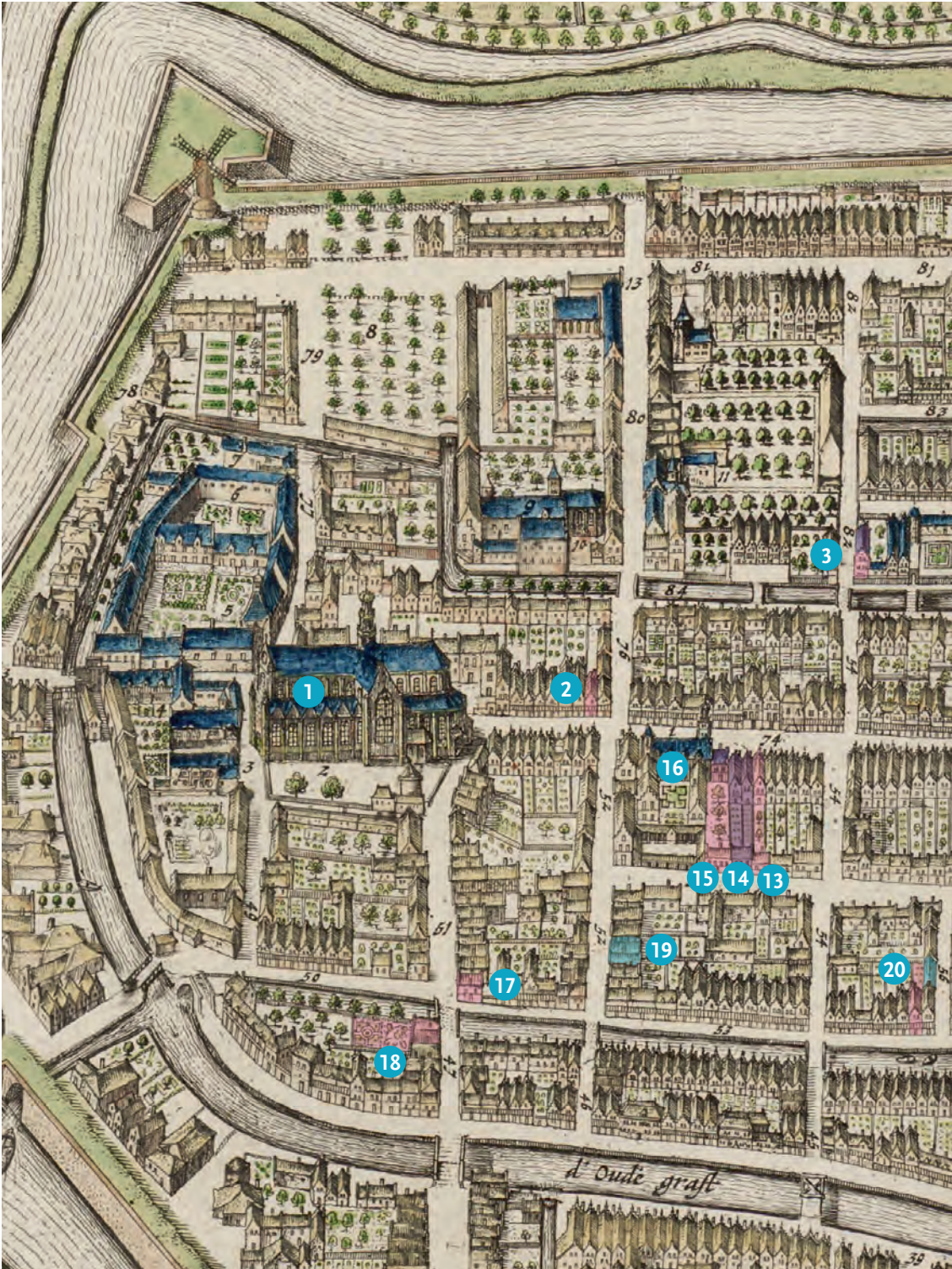
BIOGRAFIE: HET LEVEN VAN MARIA VAN NESSE IN HYPERDETAIL

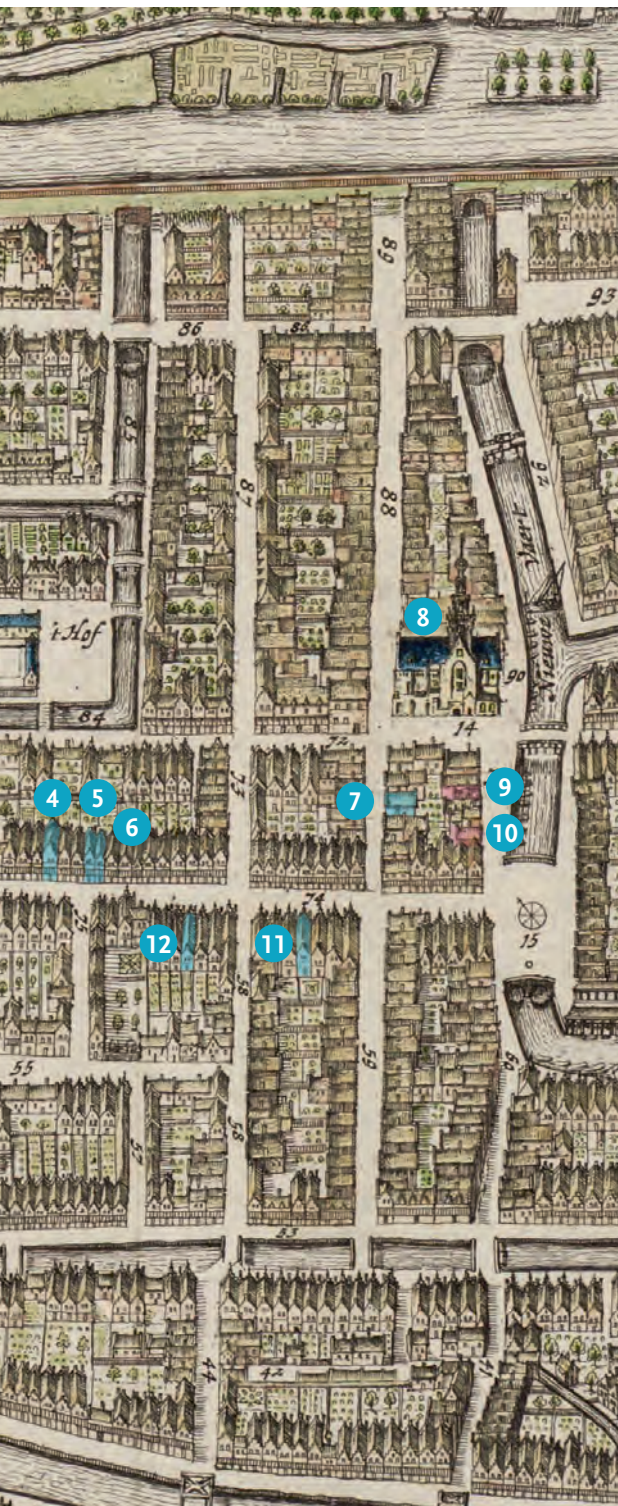

Vóór de ontdekking van haar memorieboek lag de naam Maria van Nesse verscholen in het Rijksarchief in België. Haar naam ontbreekt vrijwel volledig in publicaties over de zeventiende-eeuwse Republiek.¹ Nu het memorieboek boven water is gekomen, is Van Nesse niet alleen uit de vergetelheid gered, maar direct ook een van de rijkst gedocumenteerde personen van de zeventiende-eeuwse Republiek geworden. Het memorieboek is een schatkist vol details over haar vermogen en bezittingen, haar omvangrijke en diverse netwerk, haar dagbesteding en persoonlijkheid, en natuurlijk zeventiende-eeuws Alkmaar. Bovendien bevat het familiearchief waarin Maria's memorieboek zich bevindt uitgebreide informatie over haar en haar familie: haar ouders, broer en zijn gezin, en haar zus Adriana, met wie Maria heel hecht was, Adriana's dochters en echtgenoot Jacob Nobel, die iedereen overleefde.² Ook over de latere generaties, met name Adriana's kleinkinderen, bij wie de meeste erfenissen van de Van Nesses samenkwamen, zijn we goed ingelicht.³ Bijzonder is dat niet alleen Maria, maar ook haar vader, zus Adriana en nichtje Catharina aantekeningenboeken bijhielden, zij het beknopter.⁴ Dankzij deze rijke informatie is het mogelijk om een bijzonder gedetailleerde biografie over Maria te schrijven. Door heel nauwkeurig en soms tussen de regels door te lezen, konden ook haar dagbesteding en persoonlijkheid beschreven worden – onderwerpen die in biografieën van zeventiende-eeuwse personen vaak noodgedwongen achterwege blijven. Het archief van haar familie, aangevuld met andere archiefbronnen en secundaire literatuur over het Alkmaar van de eerste helft van de zeventiende eeuw, zijn in dit hoofdstuk gebruikt om het leven en huis van Maria en haar sociale netwerk te beschrijven. Kortom, dit hoofdstuk vertelt haar leven in hyperdetail.

THUIS IN ALKMAAR

Het verhaal van Maria van Nesse speelde zich af in Alkmaar, haar thuis. Ze werd er geboren in de Koorstraat en om de hoek van waar dat gebeurde, in de Langestraat, zal ze zijn overleden. Behoudens een paar uitstapjes, met name naar Schagen, verliet ze de

1.1 Op deze stadsplattegrond van Alkmaar zijn plaatsen gemarkeerd waarmee Maria van Nesse goed bekend zal zijn geweest. Tussen deze locaties lagen vermoedelijk haar meest gelopen routes. Joan Blaeu, *Plattegrond van Alkmaar* (detail), 1649, gravure, 51 x 62 cm, Alkmaar, Regionaal Archief Alkmaar, inv.nr. PR 1005037.

In roze zijn de locaties aangegeven die precies op de kaart aangewezen kunnen worden. De lichtblauw gemarkeerde locaties kunnen één à twee huizen meer naar links of rechts gelegen hebben.

- 1 Grote of St.-Laurenskerk
- 2 Schilder Claes van der Heck (Langestraat 98)
- 3 Huiskerk van pater Dirck Harmenz in 1643 (St.-Dominicusstatie; Lombardsteeg hoek Gedempte Nieuwesloot)
- 4 Dichteres Maria Tesselschade Roemersdr Visscher (Langestraat 60)
- 5 Schilder Zacharias Paulusz (Langestraat 54-56)
- 6 Belittge nicht (Langestraat)
- 7 Jannijttge Heinderijckx en Gurtge Garbrants (Houttil)
- 8 Waag
- 9 Apotheke Willem Stoop en Trijn Nanne ('Int Vergulde Boot', Mient 8)
- 10 Lakenkoper Hendrick Jansz Pelt (Mient 20)
- 11 'De Groene Papegay' (Langestraat 21)
- 12 Huiskerk 'Het Blauwe Paard' (Sint-Matthiasstatie) (Langestraat 41)
- 13 Maria van Nesse (Langestraat 89-91)
- 14 'Het Moriaanshoofd' (Langestraat 93)
- 15 Gijsbert van Nesse (Langestraat 95)
- 16 Stadhuis (Langestraat 97)
- 17 Stoffenwinkel van Aechte Bocke en Willem Jansz Camaij (Koorstraat hoek Laat)
- 18 Ouderlijk huis van Maria, Adriana en Gijsbert van Nesse, later bewoond door Adriana en haar gezin (Koorstraat hoek Heul)
- 19 Huiskerk: St.-Franciscusstatie (Schoutenstraat)
- 20 Pastoor Krijn Koster en diens opvolger Johannes de Kater (Laat) en de St.-Laurentiusstatie (Diggelaarssteeg)